

О РЕВИЗИЈАМА, ДИЈАЛОЗИМА И КУЛТУРИ СЕЋАЊА

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР
Институт за новију историју Србије

Рођени у данима распада Југославије ове године ће стећи пунолетство, добити личне карте и право гласања на изборима. У политичком и јавном животу тако ће и формално моћи да учествују прве генерације младих мушкараца и жена које у Југославији никада нису живеле, генерације за које је она „историјски феномен“, „место сећања“ уписано у колективно памћење заједнице којој припадају, па чак и нејасна метафора.¹ Период њиховог сазревања обележили су ратови, политичке и економске кризе, демонстрације, штрајкови. Највећи део рођених после нестанка Југославије одрастао је у политичкој култури аутизма и искључивости, (само)изолавано од вршњака у осталим земљама Европе који су живели у атмосфери оптимизма и брисања граница. Геноцид, убиства, масовна пресељења становништва, поделе и територијална уситњавања – појаве које је објединио појам *балканизација* – чинили су свакодневицу грађана некадашње Југославије, неминовно утичући на стварања и разарања личних и колективних идентитета.

Поглед у такву прошлост данашње генерације нужно ставља у позицију истраживача. Са једне стране, за аналитичаре процеса европских интеграција као кључна намеће се потреба деконструкције дихотомије *балканизација/европеизација*. Супротстављање појава балканског уситњавања процесима европског уједињавања нужно је, у времену нестанка Источног блока и Варшавског пакта, појмове Балкан и Југославија претворило у често коришћене стереотипе новоинвентованог политичког говора. Као нови баук који кружи Европом означавајући процесе фрагментације, појам

¹ Термин Југославија постојао је, истина, све до 4. фебруара 2003. године у називу Савезна Република Југославије. Држава која је објединила последње две републике некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије – Србију и Црну Гору, формирана је 27. априла 1992. године и 2003. прерасла је у Државну заједницу Србија и Црна Гора.

балканизација је знатно утицао на креирање представе *другог* насупрот коме су изграђивана европска друштва и њихове вредности после пада социјализма.

На овим просторима, међутим, за истраживаче прошлости поменути дискурс може бити интересантан, али не и од суштинског значаја. Перспектива из које се прошлост посматра за овдашње аналитичаре неминовно поставља другачије императиве, чија реализација пре свега осталог подразумева успостављање дијалога између генерација. Садашње и будуће генерације у земљама бивше Југославије морају да нађу одговоре на питања: како су размишљали, шта су радили, а шта нису радили у годинама распада и ратова њихови родитељи и родитељи њихових родитеља? Парафраза чувених питања која су млади Немци и Немице шездесетих година прошлог века постављали старијим генерацијама својих сународњака, предуслов је сазнања, а затим и критичког преиспитивања и вредновања породичне историје у бурним трагичним временима. На тај начин она је заправо основ изградње друштава одговорних појединаца која су у могућности да (*sine ira et studio*) разумеју зашто је дошло до распада Југославије и због чега је он био толико драматичан и трагичан.

У трагању за што бољим сагледавањем прошлости кроз преиспитивање сопствене одговорности и подсећање на потиснуте и непријатне епизоде, садашњи и будући аналитичари ће имати на располагању хетерогену литературу. О историји Југославије и процесу њеног распада написан је непрегледан број публицистичких радова и књига, научних анализа и монографија. Према неким мишљењима о ратовима у бившој Југославији током њиховог трајања написано је више књига него о било ком другом ратном сукобу у историји.² Већ током деведесетих година 20. века, пред читалачком публиком су се нашла аутобиографска сведочења готово свих релевантних учесника догађаја. Високи политички дужносници, као и новинари и публицисти који су пратили догађаје на терену, описали су, свако из свог угла, дешавања у којима су учествовали или их посматрали.³ Урађен је такође и огроман посао на прикупљању сећања жртава и њиховом презентовању јавности, чиме је свакако дат кључни допринос покушајима „превладовања прошлости“.⁴ Без обзира на разлике у тумачењима, и неретко супротстављене закључке, управо та обимна литература представља

² James Gow, „After the Flood, Literature on the Context, Causes and Course of the Yugoslav War – reflections and refractions“, *The Slavonic and East European Review*, vol 75, no. 3, july 1997, str. 446–484.

³ О томе је посебно исцрпно писао Миле Бјелајац у Уводу зборника *Писати историју Југославије, Виђење српског фактора*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007.

⁴ Тој проблематици највећи допринос је дало неколико невладиних организација, а пре свих Фонд за хуманитарно право, Хелсиншки одбор за људска права у Србији и Документациони центар Ратови 1991–1999.

истовремено и специфичан историјски извор за разумевање сложености друштва у којима је настајала.

У току последње две деценије бројне научне анализе на готово свим језицима света трагале су за узроцима распада Југославије, покушавајући да сагледају континуитете и процесе дугог трајања, али и да укажу на трагичне ломове и потресе, на изненадне успехе и успоне. Готово је немогуће набројати све пројекте, семинаре и курсеве који су се у читавом свету бавили историјом Југославије и њеног распада. Такви пројекти су, међутим, на територији некадашње Југославије постали могући тек када су ратови завршени. Први у том духу био је „Дијалог повјесничара/историчара“ који је започео 1998. године који је окупио представнике академских заједница Србије и Хрватске. Инсистирајући на дијалогу, пројекат је креирао атмосферу у којој је идеја помирења постала могућа. Свесни колико су процеси суочавања са прошлосту и националних помирења дубоко „у домени политике“, организатори пројекта су као примарни циљ одредили „поновно успостављање веза и размењивање информација“.⁵ По узору на сличне примере који су реализовани између немачких и француских, односно пољских аналитичара друштва, учињени су први помаци ка неговању културе дијалога. Широки спектар тема и приступа рефлектовао је хетерогеност националних историчарских заједница, али је успостављање непосредног контакта наговештавало могућност превазилажења конфликта.

Паралелно су у готово свим некадашњим југословенским републикама, артикулисани академски и политички дискурси који су прошлост тумачили на сасвим другачији начин. Они су утемељени у истраживањима (пре свега) Другог светског рата која су у скоро свим републикама дефинисала појмове функционалне колаборације, као и оправдања покушаја контекстуализације злочина политичким и историјским условљеностима.⁶ Релативизовани су појмови колаборације, фашизма и антисемитизма и дошло је до апсурдног изједначавања идеологија социјализма и фашизма. На тај начин су конституисани савремени националистички наративни. Процес потискивања симбола и представа које су снажиле идеологију

⁵ Године 2008. из штампе је изашао двотомни зборник који је садржао излагања са последњег међународног научног скупа Дијалог повјесничара–историчара, одржаног у септембру 2005. године у Осијеку у Републици Хрватској. На десет међународних конференција које је помагала фондација Friedrich Naumann Stiftung покренути су разговори о бројним, па чак и непријатним темама заједничке прошлости. Опширније: Igor Graovac, Uvodne napomene, u: Igor Graovac (prir.), *Diјalog povјesničara – istoričara 10/1–2*, Osijek 22–25. rujna 2005, Diјalog, Zagreb, 2008. str. 7–12.

⁶ Један од наинтересантнијих радова који је појам функционалне колаборације увео у ширу употребу свакако је анализа рехабилитације домобрана у Словенији Бреде и Ота Лутхара. Видети: Breda Luthar, Oto Luthar, „Kolonizacija spomina, Politika in tekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991“, Oto Luthar, Jurij Perovšek (ur.), *Zbornik Janka Pleterskega*, Ljubljana, Založba ZRC, 2003, str. 647–662.

југословенског социјалистичког патриотизма на рачун националних симбола, сведочио је колико је управо тако измењена слика прошлости испунила јавни простор и постала *main stream*. Новоуспостављене друштвене елите су сложено историјско наслеђе покушавале да дистанцирају од критичког преиспитивања, промовишући модел националних вредности утемељен на уверењу у мартирство нације и погубну историјску улогу комунизма и југословенства. На тај начин је петрификован преживели концепт колективног идентитета, утемељен у глорификацији националне прошлости, а не у њеном константном преиспитивању.

За критичку историографију поменуте сличности у тумачењу прошлости националних историографија отвориле су питања историјских ревизија и њихове политичко-идеолошке (зло)употребе као централне теме истраживања. Уз питање одговорности историчара у креирању друштвених система вредности, проблематизовање ревизионизма у историографији се наметнуло као кључ за разумевање историје Југославије. Различити видови презентације прошлости у јавности, као последица супротстављених закључака и учинака националних историографија (још у време постојања југословенске државе), у годинама њеног нестанка неминовно су оголили начине манипулације.

О историјском ревизионизму много је писано и, нимало чудно, највећи број скупова на ту тему одржан је у Босни и Херцеговини, уз велику подршку међународних институција и организација. Међу првима један такав скуп је организовао Центар за сувремену умјетност у Сарајеву, који је покренуо пројекат „(Де)конструкција споменика“. Координаторка пројекта Дуња Блажевић је окупила велики број уметника, теоретичара и научника из региона, који су анализирали сложене процесе редефинисања појмова Југославије и социјализма. Годину дана касније (2005. године) Институт за историју је у сарадњи са Бошњачким институтом организовао симпозијум под називом „Шездесет година од завршетка Другог свјетског рата – Како се сјећати 1945. године?“ Проблематизујући перцепцију појма антифашизма, скуп је отворио бројне дебате и подстакао размишљања о феномену национализације антифашизма као покушају историјске легитимације националних држава насталих распадом Југославије.

Историчари и историчарке са простора бивше Југославије састали су се у Сарајеву и на конференцији у организацији Института за историју под називом „Ревизија прошлости на просторима бивше Југославије.“⁷ Дводневна међународна конференција је указала на сличности, али и разлике у тумачењима прошлости националних историографија. Зборник ра-

⁷ Sanja Petrović Todosijević, Информације, Међународна конференција: „Ревизија прошлости на просторима бивше Југославије“, Сарајево, 3–4. новембар 2006. године, у *Историја 20. века*, 2/2006. стр. 187–196.

дова са овог скупа представљао је успешан покушај сагледавања разлике између сталних нових сазнања историјских чињеница и нових тумачења која она неминовно намећу, али и измењене друштвене и политичке околности, са једне стране, и идеолошке манипулације и ревизије које покушавају да историју саобразе потребама садашњице, са друге.⁸

Поређења југословенских друштава указала су на специфичности њиховог развоја, како у току постојања Југославије тако и након њеног распада. Преко двадесет аутора из Босне и Херцеговине, Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Немачке и Сједињених Америчких Држава су својим радовима направили помак у расветљавању узрока сталне „прераде прошлости и употребе митова.“⁹ Истовремено био је то још један пример размене мишљења „о различитим правцима историографског развоја у бившим републикама након слома Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.“¹⁰ Текстови презентовани у зборнику су разматрали питање односа идеолошког и научног, анализирали примере историјских ревизија у историографији, уџбеницима, политичким наративима некадашњих југословенских република и каснијих независних држава.

Током последње три године одржане су и три међународне интердисциплинарне конференције под називом „Култура сећања“ у Бања Луци.¹¹ Афирмација термина култура сећања као нове хуманистичке дисциплине унела је важне помаке у начин истраживања прошлости. Организатори овог пројекат су анализом начина памћења преломних историјских догађаја и тренутака покушали да из сасвим новог угла отворе истраживања историје Југославије. У Бања Луци су тако организоване конференције посвећене анализи начина на које су у колективном памћењу сачуване 1918, 1941, 1989. година. Предвиђено је да завршетак пројекта представља финална конференција на којој ће истраживачи који се баве различитим хуманистичким дисциплинама, анализирати 1991. годину као једно од кључних места сећања у процесу конституисања свих постјугословенских друштава. Два зборника која су до сада изашла и које су уредили Тихомир Ципек, Оливера Милосављевић и Сулејман Босто су кроз дискурс културе сећања продубила анализе студије национализма. Објављени зборници су

⁸ На скупу „Ревизионизам у Србији“, који је одржан у Берлину октобра месеца 2007. године, Волфганг Хепкен (Wolfgang Hopken) је истакао суштинску разлику између термина „ревизија“, који подразумева стална нова научна сазнања и „ревизионизам“ као политички и идеолошки условљеног покушаја мењања слике прошлости.

⁹ Vera Katz, Predgovor, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 7.

¹⁰ Исто.

¹¹ Одржавање скупова је помогла Фондација Friedrich Ebert у Бања Луци. Видети: Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (ur.), *1918, Kultura sjećanja, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2007. i Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, *1941, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008.

успели да укажу „на функцију културе сјећања у обликовању колективног идентитета бошњачке, хрватске и српске нације. Полазиште је била теза према којој се повијесно сјећање и памћење користе у политичкој борби за легитимацију властите и делегитимацију противничке позиције.“¹²

Интерпретације прошлости одувек су давале основ системима вредности који су конституисали друштва. У том смислу, различита тумачења истог догађаја у различитим историјским тренуцима и националним срединама представљају изузетно важан објекат анализе и компарације. Контекст у који се историјски догађаји стављају у колективном памћењу одражава и истовремено гради идеолошке и политичке ставове појединца или групе који одређено сећање негују. Као што је истакао Тодор Куљић „у сећању прошлост није мртва, већ употребљив и активан садржај“, а све промене у меморијализацији прошлости јасно сведоче о изменама садашњице. Истраживања колективних сећања, симбола и ритуала којима се она учвршћују, најјасније указују на постојање феномена и процеса који из других углова посматрања не морају, а некада и не могу бити препознати. Паралелна структура сећања и заборављања – насилно заборављена, или снажно присутна сећања на одређене историјске догађаје и личности свакако су најјаснији означитељ како појединаца тако и група. Сазнавањем начина употребе прошлости као основе на којој се врши легитимизација политичких одлука и утврђују позиције друштвених актера, критичка култура сећања препознаје системе вредности који конституишу групу, расветљава њену структуру и позиционира је у ширим оквирима.

На овим просторима још увек је присутна својеврсна какофонија историјских представа. Њихова синхронизација подразумева анализе сложених историјских процеса методом поређења као најважнијим предусловом доношења сваког закључка. Компарације су, међутим, немогуће без фундираних истраживања респектабилних друштава. Без критичког сагледавања националне историје и деконструкције романтизованих традираних сећања, која су постала општа места, није могуће успоставити суштински дијалог. Управо стога окретање истраживању митског и стеретипног у историографији представља предуслов даљих разговора ван уских граница националних држава Балкана. Један такав покушај учињен је у Словенији на 33. скупу Савеза историјских друштава Словеније. Радови презентовани на скупу, објављени су у зборнику *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*. Фокусиран на питања словеначке историје и тумачења превасходно словеначких историчара, зборник је интересантан пример покушаја успостављања критичког односа према сопственој прошлости и историографији. Иако је обухватио најразличитије теме и приступе, поме-

¹² Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, „Kultura sjećanja i politika nacionalnih identiteta“, u: Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, (ur.), 1918....., str. 8.

нути зборник представља одговор академске заједнице (истина прилично хетерогене) на посебно интиргантна и у јавности стално проблематизована питања словеначке историје. Одговори на питања прошлости презентовани у зборнику садрже чак и супротстављена гледишта, одражавајући сложеност савременог словеначког друштва. Нама се чини да је суштину нових читања историје можда најпрецизније изразио Петер Водопивец. Истичући да је друштво знатно шири појам од појмова нација и држава, он није негирао нужност бављења националном историјом, већ је истакао нужност њеног сталног поређења са историјом ближих или даљих народа. Само поређењем могуће је препознати митско и стереотипно у сопственом погледу на прошлост и тако дати ослонац аутономним и аутентичним облицима мишљења и морално одговорном односу према садашњости и будућности.¹³ Можда је управо та констатација и најбоље усмерење онима који реше да се баве проблемима писања историје Југославије.

---

¹³ Peter Vodopivec, „Začarani krog nacionalne zgodovine“, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*, Zbornik 33 zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 19–21. oktober 2006, Ljubljana, 2006.